

Цитування:

Сіома М. О. Культурна ідентичність на землях України IX–XII століть: від етнічної гетерогенності до культурного синтезу. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2025. № 2. С. 70–74.

Сіома Микола Олександрович,
кандидат філософських наук,
докторант Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв
<https://orcid.org/0009-0005-6558-5091>
sioma.kola@gmail.com

Sioma M. (2025). Cultural Identity in the Lands of Ukraine in the 9th–12th Centuries: From Ethnic Heterogeneity to Cultural Synthesis. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 2, 70–74 [in Ukrainian].

КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ IX–XII СТОЛІТЬ: ВІД ЕТНІЧНОЇ ГЕТЕРОГЕННОСТІ ДО КУЛЬТУРНОГО СИНТЕЗУ

Мета статті – дослідити процес формування культурної ідентичності на землях України IX–XII століть та розкрити механізми культурного синтезу, що виникли на основі етнічної гетерогенності. **Методологія дослідження** полягає у застосуванні низки підходів: аналітичного для критичного оцінювання історичних джерел, міждисциплінарного для всебічного вивчення археологічних, лінгвістичних та літературних свідчень; системного з використанням цілого спектру методів (культурологічного, історичного, порівняльного, герменевтичного, теоретичного узагальнення) для ґрунтовного дослідження еволюції поняття «Русь» та міжкультурних взаємодій. **Наукова новизна**. Уперше в українській культурології здійснено комплексний аналіз трансформації культурної ідентичності від етнічного означення до територіально-політичної сутності. **Висновки**. Дослідження демонструє, що протягом IX–XII століть на території сучасної України сформувалася унікальна культурна модель, яка характеризувалася здатністю до синтезу різних традицій при збереженні власної самобутності. Культурні процеси цього періоду заклали основи для подальшого розвитку української ідентичності, визначивши її ключові риси: відкритість до міжкультурного діалогу, адаптивність та збереження культурної самобутності. Аналіз першоджерел виявляє, що етнічна гетерогенність стала не перешкодою, а каталізатором державотворення, створивши динамічну систему культурного обміну та синтезу, яка суттєво вплинула на наступні століття розвитку української культури в європейській сім'ї народів.

Ключові слова: культурна ідентичність, Київська Русь, етнічна гетерогенність, християнізація, міжкультурна взаємодія, Повість минулих літ, культурний синтез, середньовічна Україна, державотворення.

Sioma Mykola, PhD in Philosophy, Doctoral Student, National Academy of Culture and Arts Management

Cultural Identity in the Lands of Ukraine in the 9th–12th Centuries: From Ethnic Heterogeneity to Cultural Synthesis

The purpose of the article is to investigate the process of cultural identity formation in the lands of Ukraine during the 9th–12th centuries and to reveal the mechanisms of cultural synthesis that emerged based on ethnic heterogeneity. **The research methodology** involves applying a range of approaches: analytical for critical evaluation of historical sources, primarily the Tale of Bygone Years; interdisciplinary for comprehensive study of archaeological, linguistic, and literary evidence; systematic with the use of a whole spectrum of methods (historical, cultural, comparative, hermeneutical, theoretical generalisation) for thorough research on the evolution of the concept of 'Rus' and intercultural interactions. **Scientific novelty**. For the first time in Ukrainian cultural studies, a comprehensive analysis of the transformation of cultural identity from ethnic designation to territorial-political essence has been conducted. **Conclusions**. The research demonstrates that during the 9th–12th centuries, a unique cultural model formed on the territory of modern Ukraine, characterised by the ability to synthesise various traditions while preserving its own identity. The cultural processes of this period laid the foundations for the further development of Ukrainian identity, defining its key features: openness to intercultural dialogue, adaptability, and preservation of cultural distinctiveness. Analysis of primary sources reveals that ethnic heterogeneity became not an obstacle but a catalyst for state formation, creating a dynamic system of cultural exchange and synthesis that significantly influenced subsequent centuries of Ukrainian cultural development within the European family of nations.

Keywords: cultural identity, Kyivan Rus, ethnic heterogeneity, Christianization, intercultural interaction, Tale of Bygone Years, cultural synthesis, medieval Ukraine, state formation.

Актуальність теми дослідження. Питання формування культурної ідентичності на землях України IX–XII століть набуває особливої актуальності в контексті сучасних дискусій про витоки української державності та культури. Розуміння механізмів формування культурної самобутності в середньовіччі дозволяє краще осмислити історичну тяглість української культурної традиції та її європейський контекст. Дослідження цього періоду важливе ще й тому, що саме тоді закладалися основи тих культурних моделей, які визначили подальший розвиток української ідентичності. Як зазначав Бенедикт Андерсон [1, 36], формування культурної ідентичності відбувається через створення спільних наративів, а писемна традиція створює можливість формування складних моделей колективної ідентифікації. Повість минулих літ [5] є ключовим джерелом, що відображає не штучну конструкцію, а реальні процеси політичної та культурної консолідації на українських землях.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження культурної ідентичності середньовічної України має багату історіографічну традицію. О. Пріцак [8] здійснив фундаментальний аналіз походження Русі, запропонувавши розглядати термін «Русь» як корпоративне означення, що згодом трансформувалося в політонім. Археологічні дослідження П. Толочка [9] значно розширили розуміння матеріального виміру культурного розвитку. О. Моця [6] зосередився на вивченні етнічної структури населення, створивши ґрунтовну базу для подальшого аналізу культурного синтезу різних етнічних елементів. Серед закордонних дослідників С. Плохій [7] розглядає слов'янські ідентичності в ширшому європейському контексті, пропонуючи цінний компаративний матеріал для аналізу східнослов'янської християнізації в загальноєвропейському контексті. Джерельна база нашого дослідження збагачена іноземними свідченнями: Бертинські аннали [2] містять перші згадки про дипломатичні контакти Русі з Франкською імперією у 839 році; трактат Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» [3] подає відомості про етнічний склад та політичну організацію Русі. Комплексне використання цих джерел дозволяє отримати багатовимірну картину формування культурної ідентичності.

Мета дослідження – комплексний аналіз процесу формування культурної ідентичності на землях України IX–XII століть через призму взаємодії різних етнокультурних елементів. На

відміну від попередніх досліджень, які зосереджувалися переважно на політичних або релігійних аспектах, ми прагнемо розкрити механізми культурного синтезу, що виникли на основі етнічної гетерогенності. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання: 1) проаналізувати еволюцію терміну «Русь» як відображення процесу формування державності та культурної самоідентифікації; 2) дослідити механізми інтеграції різних етнічних груп у єдину політичну спільноту; 3) розкрити роль християнізації як чинника формування спільної писемної традиції та ціннісної системи; 4) виявити особливості взаємодії осілої та кочової культур у формуванні культурних кордонів; 5) проаналізувати систему розмежування «свого» і «чужого» як основу формування самобутності; 6) дослідити вплив міжкнязівських відносин на формування спільного культурного простору в умовах політичної роздробленості.

Виклад основного матеріалу. Дослідження походження та еволюції терміну «Русь» вимагає інтеграції різнотипних джерел IX–XII століть. Повість минулих літ [5] відображає складний процес трансформації цього терміну від етноніма до політоніма. За спостереженням С. Плохія, цей літопис можна розглядати як своєрідний архів давніших текстів різного походження, чий наративні лінії могли навіть суперечити одна одній [7, 15].

На початковому етапі термін «русь» згадується в літописі як позначення окремої групи варягів: «Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні зуться свеями, а другі – норманами, англами, інші – готами» [5, 12]. Це свідчення корелює з першими західноєвропейськими згадками про русів у Бертинських анналах (839 рік), де описується посольство від народу «Rhos» до імператора Людовика Благочестивого [2, 19–20]. Аналіз, здійснений Денисом Королем, показує важливу різницю між поняттями «русь» та «рось»: форма «русь» етимологічно пов'язана з давньошведським *rofs* («гребці, корабели»), що через фінське посередництво (*ruotsi*) набуло слов'янської форми, тоді як «рось» має топонімічне походження і пов'язана з конкретною придніпровською місцевістю [4, 437–438]. Перше покоління варягів-русі, представлене Рюриком, Аскольдом та Діром, зберігає виразну скандинавську ідентичність. Літописна формула «І було в нього варяги, і словени, й інші, що прозвалися руссю» [5, 13]

відображає початковий етап формування нової політичної еліти, де варязький компонент є домінуючим, але вже починається процес включення місцевих елементів. Особливо показовим є склад посольств до Візантії цього періоду, де фігурують виключно скандинавські імена: Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав. Друге покоління руських князів, представлене Олегом та Ігорем, демонструє перші ознаки культурного синтезу, хоча скандинавський компонент все ще залишається домінуючим у військово-політичній сфері. Водночас починається процес взаємодії скандинавської еліти з слов'янською знаттю. Можливим проявом такої взаємодії стає шлюб князя Ігоря з Ольгою. Археологічні матеріали цього періоду, особливо з Шестовицького могильника поблизу Чернігова, демонструють початок формування синтетичної культури: у камерних похованнях представників військово-торгової еліти поєднуються скандинавські елементи з місцевими традиціями [6, 131].

Третє покоління київських князів, представлене Святославом Ігоровичем, відображає важливий етап трансформації характеру влади та культурної ідентичності правлячої еліти Русі. Літописний опис його способу життя: «Возів же за собою він не возив, ні казана не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, [це] він їв» відповідає образу скандинавського конунга-воїна [5, 38].

У контексті дослідження еволюції терміну «русь» особливий інтерес становить період правління князів від Володимира Святославича до Володимира Мономаха. Правління Володимира Святославича (978–1015) позначається кардинальними змінами в організації влади. Літопис фіксує створення нової адміністративної системи: «І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з вятичів і ними населив він городи» [5, 67]. Ця політика демонструє відхід від спирання виключно на варязьку дружину.

За правління Ярослава Мудрого (1019–1054) завершується формування нової політичної моделі. Особливо значущим є призначення першого руського митрополита Іларіона: «Поставив Ярослав русина Іларіона митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів» [5, 95].

Період правління синів Ярослава додає нові аспекти до розуміння терміну «русь». Любецький з'їзд 1097 року фіксує формулу «Пощо ми губимо Руськую землю» [5, 146], де

«Руська земля» постає як спільна спадщина князівського роду. За часів Володимира Мономаха (1113–1125) термін «русь» остаточно закріплюється як позначення державно-політичної єдності.

Проблема етнічного складу населення Русі IX–XII століть є ключовою для розуміння процесів формування Давньоруської держави. Літописна традиція чітко фіксує географічне розселення племен: «Первісні насельники в Новгороді – словени, а в Полоцьку – кривичі, в Ростові – меря, у Білоозері – весь, в Муромі – мурома» [5, 6]. Візантійські джерела, такі як трактат «Про управління імперією» Константина Багрянородного, описують складну ієрархічну систему взаємовідносин між різними етнічними групами [3, 49–52].

Аналіз літописних джерел показує, що різні етнічні групи взаємодіяли між собою, формуючи складну мережу відносин. Повість минулих літ описує різний статус племен: одні «сидять» у містах, інші «платять данину», з третіми ведеться постійна «рать» [5, 14]. Ця диференціація відображає складну систему політичних відносин, що існувала в Східній Європі до і після формування Русі. Етнічна гетерогенність Русі визначила її соціально-політичну структуру. Включення різних етнічних груп у єдину державну систему стало основою для формування багатокультурної моделі.

Офіційне прийняття християнства Володимиром у 988 році має як релігійний, так і політичний контекст. Літопис описує драматичні події хрещення киян: «І повелів Володимир поскидати кумири — тих порубати, а інших вогню віддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з гори по Боричевому узвозу на ручай...» [5, 66].

Формування культурної ідентичності на землях України в IX–XII століттях характеризувалося складними процесами взаємодії між різними етнічними, релігійними та політичними групами. Три ключові аспекти цього процесу – взаємини з кочівниками, розмежування «руського» і «чужого», та політична ідентичність через призму міжкнязівських конфліктів — пов'язані між собою і відображають єдиний процес культурного синтезу.

Взаємини з кочівниками виявляють протиріччя між офіційною церковною риторикою та практикою політичних взаємодій. Літописець конструє опозицію «свій – чужий» через протиставлення християн «поганим», але водночас фіксує династичні

шлюби з половцями: князь Святополк Ізяславич одружується з дочкою половецького хана Тугоркана, а Володимир Мономах одружує сина з дочкою половецького хана Аепа. Реальні політичні та культурні зв'язки еліти Русі не відповідали картині, яку описувала Церква. Половецькі загони регулярно залучалися руськими князями для участі у міжусобних війнах. Наприклад, хан Куман несе стяг Володимира Всеволодовича (в майбутньому Мономаха) під час спільного походу проти князя Олега, що символічно демонструє можливість інтеграції «поганих» у владну структуру Русі.

Розмежування «руського» від «чужого» еволюціонувало протягом досліджуваного періоду. На початковому етапі ключовим маркером ідентичності виступало етнічне походження, проте християнізація змінила систему розмежування, і протиставлення християн і «поганих» стало важливим елементом літописної риторики. Водночас практика династичних шлюбів демонструє, що релігійні відмінності могли відступати перед політичними чи економічними інтересами.

Політична ідентичність формувалася через усвідомлення спільної відповідальності за збереження територіальної цілісності: «Пощо ми губимо Руськую землю» [5, 146] – заявлено на Любецькому з'їзді князів 1097 року. Єдність мислилася не як етнічна чи релігійна спільність, а як заклик до збереження територій під владою династії Рюриковичів. Політична лояльність населення була тісно пов'язана з локальними інтересами. Церква відіграла важливу роль, додаючи релігійного виміру до політичних конфліктів. Борис і Гліб, канонізовані як перші святі мученики Русі, стали символами священної легітимності князівської влади. Культурна ідентичність Русі формувалася як багатоплановий феномен, що включав ідею легітимності влади, єдності «Руської землі», локальні інтереси та динамічні політичні взаємодії.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному культурологічному аналізі трансформації поняття культурної ідентичності на землях України IX–XII століть від етнічного означення до територіально-політичної сутності. На відміну від попередніх досліджень, які зосереджувалися переважно на політичних, економічних чи релігійних аспектах, у цій роботі вперше розкрито механізми культурного синтезу різних етнічних елементів як каталізатора, а не перешкоди формування єдиної культурної ідентичності. Показано, що етнічна

гетерогенність Русі стала не слабкістю, а потужним ресурсом державотворення, що забезпечило гнучкість та адаптивність культурної моделі. Запропоновано нову інтерпретацію еволюції терміну «Русь» через аналіз його трансформації впродовж п'яти поколінь князівської династії, що дозволило відстежити динаміку культурної ідентичності еліти та її вплив на самоідентифікацію населення. Виявлено суперечності між офіційною церковною риторикою та практикою міжкультурної взаємодії, особливо у сфері контактів із кочовими народами. Вперше у вітчизняній культурології розглянуто систему розмежування «свого» і «чужого» як динамічний процес, де критерії ідентифікації постійно змінювалися під впливом релігійних, політичних та економічних чинників.

Висновки. Запропонований підхід дозволяє по-новому оцінити процеси формування культурної ідентичності на землях України в IX–XII століттях, розглядаючи їх як складний багатовимірний феномен, що включав взаємодію різних культурних моделей при збереженні власної самобутності. У центрі цього процесу стояла трансформація самого поняття «Русь», яке пройшло шлях від визначення варязької групи до широкого територіально-політичного означення. Ця еволюція яскраво відображає глибші соціальні зміни, коли етнічне походження поступово втрачало своє первинне значення на користь політичної та культурної єдності. Показовим прикладом цієї трансформації стала поступова асиміляція варязької еліти, яку можна простежити через п'ять поколінь князівської династії. Київ у цьому процесі відіграв роль не просто адміністративного центру – він став осередком формування нової культурної традиції та державності.

Примітно, що етнічна різноманітність населення Русі не завадила формуванню міцної політичної єдності. Навпаки, політика князів щодо залучення місцевих еліт до управління державою сприяла органічній інтеграції різних етнічних груп у єдиний культурний простір. Ця здатність до культурного синтезу при збереженні власної самобутності згодом стала однією з визначальних рис української культурної традиції. Християнізація Русі, що мала свій епіцентр у Києві, постала складним процесом культурної трансформації, де церковні настанови часто перепліталися з прагматичними політичними міркуваннями. Втім, саме прийняття християнства створило

потужний фундамент для розвитку писемності, освіти та мистецтва. На українських землях сформувалася особлива модель християнської культури, де візантійські впливи органічно поєдналися з місцевими традиціями. Культурні процеси IX–XII століть заклали міцний фундамент для подальшого розвитку української ідентичності, визначивши її ключові риси: гнучкість у сприйнятті різних впливів при збереженні власної самобутності, здатність до культурного синтезу та відкритість до міжкультурного діалогу.

Література

1. Anderson B. *Imagined Communities*. London : Verso, 1983. 240 p.
2. Annales Bertiniani (839 p.). MGH SS rer. Germ. 5, 19–20. 170 p. URL: https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_germ_5/#page/19/mode/1up (дата звернення: 01.05.2025).
3. Constantine Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio*. Washington: Dumbarton Oaks, 1967. 341 p.
4. Король Д. Русь та вікінги. Історія цивілізації. Україна. Том 2. Від Русі до Галицького князівства. Київ, 2024. С. 437–451.
5. Літопис руський / за іпат. списком ; пер. Л. Махновець ; відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. XIV, 590 с.
6. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. Київ: Наукова думка, 1993. 162 с.
7. Plokhy S. *The Origins of the Slavic Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 400 p.

8. Прицак О. *Походження Русі*. Том 1. Київ: Обереги, 1997. 1080 с.

9. Толочко П. П. *Давньоруське феодальне місто*. Київ : Наукова думка, 1989. 178 с.

References

1. Anderson, B. (1983). *Imagined Communities*. London [in English].
2. Annales Bertiniani. (n.d.). MGH SS rer. Germ. 5, 19–20. Retrieved from https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_germ_5/#page/19/mode/1up [in English].
3. Constantine Porphyrogenitus. (1967). *De Administrando Imperio*. Washington [in English].
4. Korol, D. (2024). *Rus and Vikings. Istoriiia tsyvilizatsii. Ukraina. Tom 2. History of Civilization. Ukraine. Vol. 2. From Rus to the Principality of Galicia* (pp. 437–451). Kyiv [in Ukrainian].
5. Myshanych, O. V. (Ed.). (1989). *Chronicle of Rus*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Motsia, O. P. (1993). *Population of Southern Rus Lands in IX–XIII centuries*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Plokhy, S. (2006). *The Origins of the Slavic Nations*. Cambridge [in English].
8. Pritsak, O. (1997). *Origins of Rus*. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
9. Tolochko, P. P. (1989). *Old Rus Feudal City*. Kyiv [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 17.05.2025
Отримано після доопрацювання 19.06.2025
Прийнято до друку 27.06.2025*